

मुद्रास्फिती (Inflation)

प्रस्तावना (Introduction)

अर्थव्यवस्थेत वस्तूंच्या किंमती कधीच स्थिर नसतात. कधी त्या एकसारख्या वाढत जातात तर कधी एकसारख्या घटत जातात. वस्तूंच्या किंमतीत होणारी ही उच्चावचने म्हणजे अर्थशास्त्रात स्फीती अपस्फीती होय. मुद्रास्फिती ही वर्तमान काळात जागतिक स्वरूपाची घटना असल्याचे दिसून येते. मुद्रास्फितीमध्ये किंमत पातळीत वाढ होवून मुद्रामुल्याचा—हास होतो व अपस्फीती मध्ये किंमत पातळी घडून मुद्रामुल्याची वृद्धी होते. किंमत पातळीतील बदलांचे बरेच दूरगामी स्वरूपाचे परिणाम अर्थव्यवस्थेवर दिसून येत असल्यामुळे कोणत्याही मौद्रीक व्यवस्थेचा अभ्यास करण्यासाठी मुद्रामुल्यात घडून येणाऱ्या बदलांचे स्वरूप व प्रवृत्ती यांचा काहजीपुर्वक विचार होणे आवश्यक आहे.

‘मुद्रास्फिती’ चा अर्थ (Meaning of Inflation)

मुद्रेच्या गरजेपेक्षा जेव्हा देशात चलनातील मुद्रेची मात्रा वाते तेव्हा वस्तूंच्या किंमती वाढू लागतात. किंमत पातळीत फार मोठी, जलद व सातत्याने वाढ घडून येणे म्हणजे चलन विस्तार होय. यालाच मुद्रास्फिती असे म्हटले जाते. सर्वसामान्यांच्या दृष्टिकोणातून मुद्रास्फिती म्हणजे मोठ्या प्रमाणात वेगाने घडून आलेली किंमत वाढ होय. मुद्रास्फितीचा वाढत्या किंमतीशी संबंध प्रस्थापित झाल्यामुळे मुद्रास्फिती म्हणजे मुद्रामुल्याचा —हास अशी धारणा सामान्य लोकांच्या मनात झालेली आहे.

आज सर्वच राष्ट्रांमुळे स्फीतीची समस्या म्हणजेच किंमत वाढीची समस्या निर्माण झाली आहे. सर्व आर्थिक आणि राजकीय चर्चेत चलनविस्ताराच्या म्हणजेच मुद्रास्फीतीच्या विवेचनाला महत्वाचे स्थान प्राप्त झाले आहे.

मुद्रास्फीतीची व्याख्या (Definition of Inflation)

मुद्रास्फीतीच्या अनेक अर्थशास्त्रज्ञांनी व्याख्या केलेल्या आहेत. त्यातील काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे आहेत.

क्राउथर यांच्या मते, “ज्या परिस्थितीत पैशाचे मुल्य कमी होत असते म्हणजेच किंमती वाढत असतात अशा परिस्थितीला चलन वाढ म्हणतात.”

(Inflation is a state in which the value of money is falling i. e prices are rising” - Crowther)

हॉट्टे यांच्या मते, “खरेदी शक्तीसंख्येत अवास्तव वाढ म्हणजे चलनविस्तार होय.”

(The State in which there is an over issue of Money is called Inflation – R. G. Hawtrey)

पिगू यांच्या मते, उत्पन्न प्राप्तीच्या क्रियांपेक्षा जेव्हा मौद्रिक उत्पन्नात जास्त प्रमाणात वाढ होते तेव्हा मुद्रास्फीती अस्तित्वात येते”

(Inflation exists when money income is expanding more than in proportion to income earning activity.” A.C. Pigou)

केमरर यांच्या मते, जेव्हा व्यापाराच्या भौतिक परिमाणापेक्षा मुद्रेचे परिमाण वाढते ती अवस्था म्हणजे मुद्रास्फीती होय.”

(Inflation is too much currency in relation to the physical volume of business being done.- Kemmerer)

कोलबर्न च्या मते, “मुद्रास्फीती म्हणजे अत्यंत कमी वस्तूंच्या तुलनेत अतिमुद्रा परिमाणाची अवस्था होय.”

(Inflation is too much money chasing too few goods” - Coulbourn)

मुद्रास्फितीची लक्षणे —

मुद्रास्फीतीची काही ठळक लक्षणे खालील प्रमाणे दिसून येतात.

१. उत्पादनापेक्षा मौद्रिक उत्पन्न वेगाने वाढते.
२. मौद्रिक उत्पन्न आणि वस्तू व सेवांचे उत्पादन वाढतात.
३. मौद्रिक उत्पन्न स्थिर राहून उत्पन्न वाढते.
४. मौद्रिक उत्पन्न वाढते परंतु उत्पादन मात्र घटते.
५. उत्पादन स्थिर राहून मौद्रिक उत्पन्न वाढते.
६. मौद्रिक उत्पन्नापेक्षा उत्पादन अधिक वेगाने घटते.
७. मौद्रिक उत्पन्न व उत्पादन दोन्ही घटतात.

वरील परिस्थितीत झालेली किंमतीतील वाढ ही मुद्रास्फिती होय.

मुद्रास्फितीची कारणे (Causes of Inflation)

मुद्रास्फिती ही वस्तूंच्या मागणीत किंवा पुरवठ्यात बदल झाला असता निर्माण होते. अर्थव्यवस्थेत अतिरिक्त मागणी दोन कारणामुळे निर्माण होते.

अ. वस्तू आणि सेवांच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे.

ब. वस्तू आणि सेवांच्या मागणीत घट झाल्यामुळे.

अ. वस्तू व सेवांच्या मागणीत वाढ होण्याची कारणे—

वस्तू व सेवांच्या मागणीत पुढील कारणामुळे वाढ घडून येते.

१. सार्वजनिक खर्चातील वाढ —

युद्ध किंवा आर्थिक नियोजनाच्या काळात केल्या जाणाऱ्या प्रचंड सार्वजनिक खर्चामुळे वस्तू व सेवा यांच्या मागणीत वाढ होते आणि एकूण खर्चातील प्रमाणानुसार पुर्ण रोजगार पातळी गाठल्यामुळे जर उत्पादनात वाढ होत नसेल तर मागणीत वाढ घडून येते व त्यामुळे किंमती वाढतात.

२. खाजगी खर्चातील वाढ —

खाजगी क्षेत्रातील उपभोग व गुंतवणूक खर्चातील वाढ हे अर्थव्यवस्थेत मागणीत वाढ होण्याचे दुसरे कारण होय. एकूण अर्थव्यवस्थेत आशादायक वातावरण असेल तर योजकांकडून अधिकाधिक नविन गुंतवणूक केली जाते व यामुळे उत्पादक घटकांच्या मागणीत वाढ होवून त्यांच्या किंमतीही वाढत जातात. अशाप्रकारे खाजगी खर्चात वाढ झाल्यामुळे वस्तू व उत्पादक घटकांच्या मागणीत वाढ होते.

३. कर आकारणीत कपात —

सरकारने कर आकारणीत केलेल्या कपातीमुळे मागणीत वाढ हावू शकते. कारण कर आकारणीतील कपातीमुळे लोकांच्या क्रयशक्तीत वाढ होते. त्यामुळे उपभोग्य वस्तूची मागणी वाढून त्यांच्या किंमती वाढतात.

४. तुटीचे अर्थ प्रबंधन —

सरकारच्या उत्पन्नापेक्षा खर्च जास्त असल्यास ही तूट भरून काढण्यासाठी मुद्रा विस्तार अथवा प्रत्यय विचाराचा अवलंब करण्यात येतो. यालाच तुटीचे अर्थप्रबंधन असे म्हणतात. यातून मुद्रा विस्तार होवून मौद्रिक उत्पन्नात वाढ होते. व स्फीती निर्माण होते.

५. सार्वजनिक कर्जाची परतफेड —

सरकारकडून पुर्वी घेतलेल्या कर्जाची परतफेड होवू लागल्यावर लोकांच्या क्रयशक्तीत पुन्ही वाढ होते. व तिचा विनियोग उपभोग्य वस्तूंच्या खरेदीसाठी केला जाऊ शकतो. अशाप्रकारे उत्पादन वाढीच्या अनुपस्थितीत, उपभोग्य वस्तूंच्या मागणीत झालेल्या वाढीमुळे त्यांच्या किंमती वाढू लागतात.

६. निर्यात वृद्धी —

विदेशातून निर्यातीसाठी मागणीत वाढ झाल्यास व उत्पादन वाढ शक्य नसल्यास देशांतर्गत पुरवठा कमी पडतो व पुरवठ्यात घट झाल्यामुळे मागणीचे आधिक्य निर्माण होते. वाढत्या निर्यातीमुळे उत्पन्नात जरी भर पडली तरी हे उत्पन्न

आयातीकरीता न वापरता जरी पुनः देशातीतीलच वस्तू विकत घेण्यासाठी उपयोगात आणले गेले तरी देखील मागणीत वाढ होते.

७. मुद्रेच्या चलनवेगात वाढ

लोकांची सीमांत उपभोग प्रवृत्ती व भांडवलाची सीमांत लाभक्षमता यात वाढ झाल्यास किंवा लोकांची रोख अभिलाषा कमी झाल्यास बचतीचे प्रमाण कमी होते व त्यामुळे मुद्रेच्या भ्रमणवेगात वाढ होते. भ्रमणवेगातील वाढीमुळे मुद्रा पुरवठ्यात वाढ होते. व त्यामुळे किंमती वाढू लागतात.

८. अनुत्पादक खर्चात वाढ —

सरकारकडून केल्या जाणाऱ्या खर्चाचे स्वरूप अनुत्पादक असल्यास उत्पादनात वाढ होत नाही. मात्र या खर्चाद्वारे लोकांचे मौद्रीक उत्पन्न वाढते व स्फीती निर्माण होण्यास मदत होते.

९. व्यापारी अधिकोषांची प्रत्ययनीती—

जर देशातील व्यापारी अधिकोषांनी मोठ्या प्रमाणावर कर्जे देवून मोठ्या प्रमाणावर प्रत्यय निर्मिती करण्याचे धोरण स्विकारले तर त्यामुळे अर्थव्यवस्थेतील प्रत्ययमुद्रेचे परिमाण वाढून मुद्रा स्फीतीची परिस्थिती उत्पन्न होते.

१० . सरकारचे मौद्रीक धोरण —

सरकारच्या आदेशाने देशाचा केंद्रिय अधिकोष आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी किंवा युद्धाचा खर्च भागविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर पत्रमुद्रा छापतो. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील मुद्रेचे परिमाण वाढून किंमतपातळी वाढू लागते व मुद्रास्फीतीची परिस्थिती उत्पन्न होते.

११. वित्तीय प्रशासनातील गैरव्यवहार —

कर वसुली योग्यरीत्या न झाल्यामुळे व बिन हिशेबी मुद्रा प्रमाण वाढल्यामुळे जर सरकारच्या वित्तीय प्रशासनात हलगर्जीपणा दिसून येत असेल तर वस्तू व सेवांच्या मागणीत वाढ होत जाते व त्यामुळे किंमती वाढू लागतात.

१२. श्रमिक संघटना —

श्रमिक संघटना श्रमिकांच्या विविध मागण्यांसाठी, संघर्ष करतात. लोकशाही देशांमध्ये सरकारण श्रमिकांच्या मागण्या पूर्ण कराव्या लागतात. त्यामुळे वेतनाचे दर वाढतात. क्यशक्ती वाढल्यामुळे वस्तूंची मागणी वाढते त्यामुळे किंमती वाढतात.

१३. लोकसंख्या वाढ —

देशातील वाढत्या लोकसंख्येच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी सरकारला मोठ्या प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. त्या खर्चाची पूर्ती करण्यासाठी सरकारद्वारा मुद्रेचे परिमाण वाढविले जाते त्यामुळे मुद्रास्फिती होते. तसेच लोकसंख्येतील वाढीमुळे वस्तूंची मागणी वाढते. उत्पादनातील वाढ लोकसंख्येतील वाढीपेक्षा कमी असेल तर वस्तूंची कमतरता भासते. आणि किंमती वाढू लागतात.

१४. नवीन वसाहतींची स्थापना —

जसजसी नवीन वसाहतींची स्थापना होवू लागते तसतशी वस्तू व सेवांकरीता मागणी वाढून किंमत वाढीस चालना मिळते.

ब — वस्तू व सेवा यांच्या पुरवठ्यात घट होण्याची कारणे —

वस्तू व सेवा यांच्या पुरवठा कमी होण्याची कारणे पुढीलप्रमाणे दिसून येतात.

१. उत्पादक घटकांचा तुटवडा—

उत्पादनासाठी आवश्यक असलेले घटक व कच्चा माल यांच्या उपलब्धतेवर उत्पादन वाढ अवलंबून असते. काही वेळेस उत्पादक घटकांचा तुटवडा निर्माण होतो. त्यामुळे उत्पादनात अडचणी निर्माण होतात. परिणामतः वस्तूंचा पुरवठा कमी होवून किंमती वाढतात.

२. नैसर्गिक आपत्ती —

पूर भुकंप, दुष्काळ, अतिवर्षा, यासारख्या नैसर्गिक आपत्तीमुळे वस्तूंच्या उत्पादन प्रक्रिया खंडित होवून वस्तूंच्या पुरवठा कमी होतो परिणामतः वस्तूंच्या किंमतीत वाढ घडून येते.

३. औद्योगिक संघर्ष —

औद्योगिक क्षेत्रात जर मालक मजूर यांच्यात संघर्ष निर्माण झाला असेल तर श्रमिक संघाद्वारे संप घडवून आणले जातात. त्याला प्रत्युत्तर म्हणून मालकांकडूनही टाळेबंदी जाहीर केली जाते. त्याचा परिणाम म्हणजे स्वीकार्यतेने उत्पादन घटते व त्यामुळे स्फीती निर्माण होते.

४. वस्तूची साठेबाजी —

किंमती वाढविण्याची प्रवृत्ती असेल तर व्यापारी व उपभोक्ते वस्तूची साठेबाजी करू लागतात. त्यामुळे कृत्रिम टंचाई निर्माण होवून भाववाढ होते.

५. आन्हासी उत्पत्ती नियम —

उत्पादन घटकांची मर्यादीत प्रतिस्थापन शक्यता व दुर्मिळता यामुळे उत्पादनास आ-हासी उत्पत्ती नियम लागू पडतो व अधिक उत्पादन खर्चातून कमी उत्पादन मिळते. उत्पादन खर्चातील या वाढीमुळे किंमती वाढून स्फीती निर्माझा होते.

६. सरकारची करविषयक नीती

जर सरकारने वस्तू व सेवांवर नवीन कर लावले किंवा आधीच्या करात वाढ केली तर वस्तूंच्या व सेवांच्या किंमती वाढून मुद्रास्फिती उत्पन्न होते.

७. सरकारचे निर्यात विषयक धोरण—

सरकारच्या निर्यात वृद्धीच्या धोरणामुळे देशांतर्गत उपलब्ध वस्तूंचे प्रमाण कमी होते व त्यांच्या किंमती वाढतात.

८. उत्पादन तंत्र —

देशात उत्पादनाच्या जुन्या व निरूपयोगी पद्धती वापरल्या जात असल्यास उत्पादन खर्च वाढून वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढतात व मुद्रास्फिती उत्पन्न होत.

९. चैनीच्या उत्पादनावर भर —

देशात उत्पादन बरेचदा चैनीच्या वस्तूंचे मोठया प्रमाणावर उत्पादन करतात. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेत उपभोग्य वस्तूंची टंचाई भासते त्यामुळे किंमती वाढतात.

पुरक सोयींची कमतरता –

वाहतूक, दळणवळणाच्या सोयी, वीज पाणी, कर्जाची उपलब्धता यासारख्या सोयी पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतील तर उत्पादन प्रक्रियेच्या मार्गात अडचणी निर्माण होवून भाववाढ घडून येते.

वरील दोन्ही प्रकारच्या कारणामुळे अर्थव्यवस्थेत स्फीतीची अवस्था निर्माण होते.

मुद्रास्फीतीचे प्रकार (Types of Inflation)

अर्थव्यवस्थेत मुद्रास्फीतीचे विविध प्रकार आढळून येतात. तिचे वर्गीकरण विशिष्ट आधार देवून पुढीलप्रमाणे करता येते.

अ. किंमत वाढीच्या गतीनुसार स्फीतीचे प्रकार

ज्या वेगाने किंमती वाढतात तो वेग म्हणजेच स्फीतीची गती विचारात घेवून पुढीलप्रमाणे वर्गीकरण केले जाते.

१. रांगती स्फीती (Sweeping Inflation)

ही स्थिती सौम्य स्वरूपाची असून कित्येक वेळा अविकसित अर्थव्यवस्थेस चालना देण्यासाठी मुद्दाम या स्फीतीचा अवलंब केला जातो. यामध्ये किंमतीत अत्यंत सावकाश वाढ होते व व्यापार उद्योगास चालना मिळून देशाचा आर्थिक विकास होण्यास मदत होते. या स्फीतीमध्ये दरवर्षी सुमारे २ टक्के दराने वार्षिक किंमत वाढ होते.

२. चालती स्फीती (Walking Inflation)

या स्फीतीमध्ये किंमत वाढीचा वेग वाढून दरवर्षी सुमारे ५ टक्के दराने वाढ होवू लागते. या स्फीतीचे वेळीच नियंत्रण केल्यास तिचे रूपांतर धावत्या स्फीतीत होते.

३. धावती स्फीती (Running Inflation)

या स्फीतीत किंमत वाढीचा वेग अधिकच वाढतो सुमारे टक्के दराने वाढ होते. जर शासनाकडून वेळीच नियंत्रित केली गेली नाही तर या स्फीतीचे अतिरेकी स्फीतीत रूपांतर होवू शकते.

४. घोडदौड किंवा भरधाव स्फीती (Gallop)

ही स्फीती अतिशय धोकादायक असते. कारण यामध्ये एकसारखी किंमत वाढ होतच राहते. केन्सच्या मते, ही स्फीती म्हणजे शुद्ध स्फीती होय.' या स्फीतीची तुलना घोडयाच्या धावण्याशी केली आहे. ही स्फीती साधारणतः पुर्ण रोजगाराच्या बिंदूनंतरच सुरू होते. ही स्फीती फारच धोकादायक असल्यामुळे तिचे नियंत्रण आवश्यक ठरते.

ब – प्रेरीत घटकानुसार स्फीतीचे प्रकार

प्रेरीत घटकानुसार स्फीतीचे खालील प्रकार पडतात.

१. चलन स्फीती (Currency)

जेव्हा वस्तू व सेवांच्या उत्पादनापेक्षा चलनाचा पुरवठा जास्त असतो तेव्हा चलन स्फीती घडून येते. साधारणतः युद्ध काळात अशी स्फीती आढळून येते.

२. प्रत्यय स्फीती

कधी कधी सरकारद्वारे प्रत्ययाचा पुरवठा वाढविला जातो. तर कधी सर्वसाधारण बँकांच्या मोठ्या प्रमाणातील पतनिर्मितीमुळे चलन वाढ होवून प्रत्यय स्फीती निर्माण होते.

३. वेतन प्रेरीत स्फीती (Wage)

वेतन हा उत्पादन व्ययाचा बराच मोठा घटक असेल तर उत्पादन व्ययात वाढ होवून किंमती वाढतात. वेतनातील वाढीमुळे प्रामुख्याने ही स्फीती निर्माण होते.

४. लाभ प्रेरीत स्फीती (Profit)

उत्पादन तंत्रात सुधारणा यांसारख्या मुळे उत्पादन खर्चात घट होवू लागते त्यानुसार किंमतीही उतरू लागतात. परंतू सरकार कृत्रिम उपायांद्वारे किंमत स्थिर

ठेवण्याचा प्रयत्न करते. त्यामुळे उत्पादकांचा नफा वाढतो. केन्सने या स्फीतीला लाभ प्रेरीत स्फीती असे ना दिले आहे.

५. तूट प्ररीत स्फीती (Deficit)

सरकारी खर्च जेव्हा उत्पन्नापेक्षा अधिक असतो तेव्हा ही तूट भरून काढण्यासाठी तुटीचे अर्थप्रबंधन केले जाते व मुद्रापरिमाणात वाए केली जाते. त्यामुळे ही स्फीती निर्माण होते.

६. दुर्मिळता प्रेरीत स्फीती (Scarcity)

मुद्रेचा पुरवठा स्थिर असून जर नैसर्गिक कारणामुळे वस्तूंच्या पुरवठ्यात घट होत असल्याने किंमतीत जी वाढ होते तिला दुर्मिळता प्रेरित स्फीती म्हणतात.

७. उत्पादन व्यय प्रेरीत स्फीती (Push Cost)

उत्पादन साधनांच्या उत्पादकतेत वाढ न होता जर त्यांच्या किंमती वाढल्या तर उत्पादन खर्च वाढतो. उत्पादन खर्च वाढल्यामुळे किंमती वाढतात.

८. मागणी प्रेरीत स्फीती (Pull Demand)

एकूण उत्पादनाच्या तुलनेत वस्तू व सेवा यांना असणारी प्रभावी मागणी जेव्हा अधिक असते तेव्हा ही स्फीती निर्माण होते.

क. समयानुसार मुद्रास्फीतीचे प्रकार (Time)

स्फीती विविध प्रकारच्या परिस्थितीत निर्माण होवू शकते. समयाच्या आधारावर स्फीतीचे तीन प्रकार पडतात.

१. शांतताकालीन स्फीती (Peace Time)

अविकसनशिल अर्थव्यवस्थेत महत्वाकांक्षी आर्थिक विकासाच्या प्रकल्पांवर सरकारकडून जेव्हा मोठ्या प्रमाणात खर्च केला जातो तेव्हा शांतता काळातही स्फीती निर्माण होते.

२. युद्धकालीन स्फीती (War time)

आधुनिक युद्धामध्ये सरकारला अवाढव्या खर्च करावा लागतो व मुद्रा विस्ताराच्या मानाने वस्तू व सेवा यांचे प्रमाण कमी पडते त्यामुळे किंमती वाढू लागतात. याला युद्धकालीन स्फीती असे म्हणतात.

३. युद्धोत्तरकालीन स्फीती (Post war)

युद्ध संपल्यावर सरकारच्या नियंत्रणाच्या धोरणामुळे लोकांच्या युद्धकाळात दबून राहिलेल्या वस्तू व सेवांच्या मागण्यापुढे येतात. त्यामुळे कधी-कधी युद्धकालीन किंमत वाढीपेक्षाही युद्धोत्तर काळात अधिक वेगाने किंमतीत वाढ घडून येते.

ड — सरकारी हस्तक्षेपानुसार स्फीतीचे प्रकार (Interferncs)

अर्थव्यवस्थेत निर्माण झालेल्या स्फीतीचे सरकारद्वारे नियंत्रण केले जाते. या सरकारी हस्तक्षेप किंवा नियंत्रणानुसार स्फीतीचे २ प्रकार पडतात.

१. खुली किंवा अनियंत्रित स्फीती (Open)

अर्थव्यवस्थेतील स्फीतीमुळे निर्माण झालेली किंमत रोखण्यासाठी जेव्हा सरकारकारकडून काही कारवाई केली जात नाही तेव्हा त्यास खुली किंवा अनियंत्रित स्फीती असे म्हणतात. यात सरकारी नियंत्रणाशिवाय बाजारयंत्रणा काम करित राहते.

२. अवरूद्ध किंवा नियंत्रित स्फीती (Suppressed)

किंमत पातळीतील वाढ रोखण्यासाठी जेव्हा सरकारकडून प्रयत्न केले जातात तेव्हा स्फीती नियंत्रित होते. किंमत नियंत्रण व दुर्मिह वस्तूंचे नियंत्रित वाटप या उपयांद्वारे स्फीतीचे नियंत्रण केले जाते. जेव्हा नियंत्रणे ठरविली जातात. तेव्हा ही दबलेली स्फीती पुन्ही उफाळून वर येते व ती खुली स्फीती बनते.

प्रकार

इ — व्याप्तीनुसार स्फीती

स्फीतीचर व्याप्ती लक्षात घेवून स्फीतीचे वर्गिकरण केले जाते.

१. क्षेत्रीय स्फीती (Sporadic)

अर्थव्यवस्थेत जेव्हा काही विशिष्ट वस्तू व सेवा यांच्याच किंमतीत वाढ होते, तेव्हा अशा प्रकारची स्फिती निर्माण होते. काही वस्तूंच्या उत्पादनात अडथळे निर्माण झाल्यामुळे त्यांच्या किंमतीत वाढ होवू लागते. क्षेत्रीय स्फीती बहुतांशी तात्पुरती असते.

२. व्यापक स्फीती (Comprehensive)

अर्थव्यवस्थेत जेव्हा सर्वच वस्तू व सेवांच्या किंमतीत वाढ होते तेव्हा अशा प्रकारची स्फीती निर्माण झाली असे म्हटले जाते. सर्वसाधारणपणे स्फीतीच्या प्रारंभ झाला की, स्फीतीजन्य चक्रामुळे सर्वच वस्तू व सेवांच्या किंमतीत वाढ होते.

फ – रोजगाराच्या स्वरूपानुसार स्फीतीचे प्रकार (Employment)

रोजगाराच्या स्वरूपानुसार स्फीतीचे २ प्रकार पडतात.

१. आंशिक स्फीती (Partial)

पुर्ण रोजगाराच्या स्थितीपुर्वी मुद्रा परिमाणात झालेल्या वाढीमुळे झालेली किंमत वाढ ही पीगूच्या मते आंशिक स्फीती होय. या स्फीतीमध्ये भरमसाठ किंमत वाढ होत नाही.

२. पुर्ण स्फीती (Full)

पुर्ण रोजगार प्रस्थापित झाल्यानंतर मात्र मुद्रा परिमाणातील वाढीमुळे उत्पादन रोजगार यांत सतत वाढ होणे अशक्य असते व त्यामुळे किंमत वाढ अटळ ठरते. स्फीतीस पीगूने पुर्ण स्फीती असे संबोधले आहे.

ग– किंमत वाढीच्या कारणानुसार स्फीतीचे प्रकार (Increasing Prices)

किंमत वाढीच्या कारणाच्या आधारावर स्फीतीचे प्रकार पडतात.

१. वस्तू स्फीती –

वाढून स्फीती उत्पन्न होते तिला वस्तू स्फीती म्हणतात.

२. मुद्रास्फिती –

मुद्रेचा पुरवठा वाढल्याने वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढून उत्पन्नात होणारी स्फीती मुद्रास्फीती असते. या स्फीतीतील क्रयशक्ती जास्त असते.

३. वित्तीय स्फीती —

पुराषेणातील वाढ किंवा इतर वित्तीय कारणांमुळे वस्तू व सेवांच्या किंमती वाढून उत्पन्न होणारी स्फीती म्हणजे वित्तीय स्फीती होय.

४. अतिगुंतवणुक स्फीती —

अत्यंत मोठ्या प्रमाणावर गुंतवणुक खर्च वाढल्यामुळे निर्माज्ञा होणारी स्फीती अतिगुंतवणुक स्फीती होय.

मुद्रास्फीतीचे परिणाम (Effects of Inflation)

दीर्घकाळ टिकूण राहिलेल्या मुद्रास्फीतीचे संपुर्ण अर्थव्यवस्थेवर विविध प्रकारचे परिणाम झालेले दिसून येतात. हे परिणाम प्रामुख्याने आर्थिक, राजकीय, सामाजिक व बौद्धिक स्वरूपाचे असतात.

अ— आर्थिक परिणाम (Economic effects)

उत्पन्नातील वाटपाची विषमता आणि उत्पादन घटक व रोजगार यातील बदल, यामुळे समाजातील विभिन्न वर्गांवर स्फीतीचे भिन्न परिणाम झालेले दिसून येतात. अर्थात स्फीतीचे परिणाम म्हणजेच किंमत वाढीचे व मुद्रामुल्यांच्या —हासांचे परिणाम होय.

आर्थिक परिणामांचे वर्गिकरण उत्पादन, वितरण व विदेशी व्यापार यांवरील परिणाम असे करता येते.

उत्पादनावरील परिणाम (Effects on Production)

पुर्ण रोजगारानंतर मुद्रा परिमाणातील वाढीमुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादनावर पुढीलप्रमाणे परिणाम घडून येतात.

मुद्रामुल्यात घट —

स्फीतीमुळे मुद्रामुल्यात घट होते. बचत व भांडवल व भांडवल निर्माती कमी होते.

१. स्थिरतेत घट —

अर्थव्यवस्थेतील स्थिरता कमी होते. उत्पादक घटकांच्या गतिक्रमतेत घट होते.

२. वस्तूच्या गुणात्मकतेत घट

किंमत वाढीमुळे उत्पादित वस्तूच्या गुणात्मकतेत मोठ्या प्रमाणात घट होते.

३. गुंतवणुकीत घट —

भांडवलनिर्मितीत घट झाल्यामुळे देशांतर्गत गुंतवणुकीत घट होवून उत्पादनात घट होते.

४. विदेशी गुंतवणुकीत घट —

देशातील विदेशी गुंतवणुकीत घट झाल्यामुळे त्याचा उत्पादनावर परिणाम होतो.

५. साधनांचे स्थानांतरण —

उत्पादनाची साधने उपभोग्य वस्तूच्या उत्पादनाकडून चैनीच्या वस्तूच्या उत्पादनाकडे वळविली जातात. त्यामुळे उपभोग्य वस्तूचा तुटवडा जाणवतो.

६. अनिश्चितता —

अनिश्चिततेमुळे संघटक जोखीम स्विकारण्यास तयार होत नाही. त्यामुळे उत्पादन घट होते.

७. वस्तूचा संग्रह —

विक्रेते व उपभोक्ते जीवनावश्यक वस्तूचा संग्रह करतात. विक्रेते किंमत वाढीचा फायदा घेण्यासाठी तर उपभोक्ते भविष्यातील किंमत वाढीच्या भीतीमुळे वस्तूचा संग्रह करतात.

८. परिकल्पनात वाढ—

विक्रेते परिकल्पनांच्या व्यवहारामुळे जास्त नफा मिळवितात.

वितरणातील परिणाम (Effects on Distribution)

स्फीतीमुळे समाजातील निरनिराळ्या लोकांमध्ये उत्पन्नाचे जे वितरण झाले आहे त्याच्या रचनेत बदल होतो यात काही वर्गाला अपेक्षितपणे फायदा होतो तर काहींना बरेच सहन करावे लागते.

१. स्थिर उत्पन्न असणारा वर्ग –

समाजात काही लोकांना मिळणारे उत्पन्न ठराविक व स्थिर स्वरूपाचे असते. स्फीतीच्या काळात वस्तूंच्या किंमती वाढल्या की ह्या लोकांचे वास्तविक उत्पन्न कमी होते. त्यामुळे त्यांना जीवन जगणे कठिण होते.

२. अस्थिर उत्पन्न असणारा वर्ग –

समाजातील काही लोकांचे उत्पन्न अस्थिर असते. व्यापारी, उत्पादक, श्रमिक, दलाल, सट्टेबाज, अंशाधारी इ. चे उत्पन्न अस्थिर असते. स्फीतीमध्ये किंमतीतील वाढीबरोबर यांचे देखील उत्पन्न वाढते. बरेचदा ह्या लोकांचे अनपेक्षितपणे खुप नफा मिळतो.

३. धनको व ऋणको –

धनको व ऋणको वर्गावर स्फीतीखे परस्परविरोधी परिणाम होतात. स्फीतीच्या काळात धनकोला नुकसान होते कारण त्याला पुर्वीइतकीच रक्कम व्याजासहीत मिळत असली तरी या रकमेची क्रयशक्ती फार कमी झालेली असते. परंतू यात ऋणकोचा फायदा होतो. कारण त्याने ज्यावेळी रक्कम उधार घेतली असते त्यावेळी त्या रकमेची क्रयशक्ती जास्त असते परंतू परत करतांना त्या रकमेची क्रयशक्ती कमी झालेली असते.

४. उत्पादक –

स्फीतीमध्ये वस्तूंच्या किंमती वाढत असल्यामुळे उत्पादकाचा नफा वाढवणारा असतो. नफा अधिकतम करण्यासाठी तो वस्तूचे उत्पादन जास्त करतो यावेही त्याला, उत्पादनाकरीता येणारा खर्च आणि प्रत्यक्षात वस्तूंच्या विक्रीपासून मिळणारे उत्पन्न यात बरीच तफावत असल्यामुळे त्याला फायदा होतो.

श्रमिक —

स्फीतीकाळात वस्तूच्या उत्पादन क्रिया वाढत असल्यामुळे मजुरांची मागणी वाढते. त्यामुळे बेकार श्रमिकांना काम मिळते. मजुरीचे दर वाढतात. स्फीतीचा या वर्गावर चांगला परिणाम होतो.

शेतकरी —

शेतकरी वर्गावर स्फीतीचा योग्य परिणाम होतो कारण ज्यावेळी शेतक—याने लागवडीखाली खर्च केला असतो त्यावेळेस वस्तूच्या किंमती कमी असतातच पण ज्यावेळी शेतमालाची विक्री केली जाते त्यावेळेस किंमती वाढलेल्या असतात. त्यामुळे शेतक—यांना बरेच उत्पन्न मिळते.

उपभोक्ते —

मुद्रास्फीतीच्या काळात वस्तूच्या किंमती वाढल्यामुळे सर्वसामान्य उपभोक्ते वस्तूंची पूर्वी इतकी खरेदी करू शकत नाहीत. त्यामुळे त्यांना आपल्या उपभोगात कपात करावी लागते. परंतू स्फीतीबरोबर ज्यांचे उत्पन्न वाढले आहे अशा उपभोक्त्यांना स्फीतीची झळ पोहचत नाही.

व्यापारी वर्ग —

स्फीतीकाळ म्हणजे व्यापा—यांना मुनाफाखोरीकरीता मिळालेला परवानाच होय. या काळात उपभोक्त्यांचे मौद्रिक उत्पन्न वाढते. या संधीचा फायदा घेवून व्यापारी अमाप नफा मिळवितात. वस्तूची कृत्रिम टंचाई निर्माण करून उपभोक्त्यांकडून जास्त किंमत वसूल केली जाते.

सरकार व करदाता —

स्फीतीच्या काळा करदाती रक्कम स्थिर असल्यास करदात्याला फायदा प सरकारचे नुकसान होते.

ब — राजकीय परिणाम —

लोकशाहीमध्ये अर्थकारण व राजकारण ह्या एकाच नाण्याच्या दोन बाजू मानल्या जातात. त्यामुळे स्फीतीचे केवळ आर्थिक परिणामच दिसून येतात असे नाही तर राजकीय परिणामही आढळून येतात. अर्थातच, राजकीय परिणाम हे आर्थिक परिणामांमधूनच उद्भवतात हे उघड आहे. मुद्रास्फितीच्या काळात लोकांच्या मनात सरकारविषयी असंतोष निर्माण होतो. कारण वाढत्या किंमतीमुळे त्यांचे जीवन असह्य झालेले असते. आणि ह्या वाढत्या किंमत पातळीस दृढ झालेली असते. या सार्वत्रिक असंतोषाचा फायदा राजकीय पक्ष घेतात आणि सत्तांतराचे प्रयत्न सुरू करतात. स्फीती नियंत्रित करण्यासाठी सरकारकडूनही विविध प्रकारच्या नियंत्रणाचा अवलंब केला जातो. व त्यामुळे वैयक्तिक स्वातंत्र्यास बाधा येवून लोकशाहीवर मर्यादा पडतात.

क— सामाजिक परिणाम (Social Effects)

स्फीतीच परिणाम हे केवळ आर्थिक क्षेत्रापुरतेच मर्यादीत नसून त्यांचे सामाजिक परिणामदेखील घडून स्फीती काळात लोकांच्या उत्पन्नात वाढ होत असल्यामुळे उत्साहाचे व चैतन्याचे वातावरण निर्माझा होते. शाळा मंडळे, क्लब यासारख्या सामाजिक संस्था उदयास येवून त्यांच्या विकास होतो. लोकांमध्ये विधायक कार्याची प्रवृत्ती वाढते.

ड — नैतिक परिणाम —

स्फीतीच्या काळात प्रत्येक जन आपले उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करित असतो व त्यासाठी कोणत्याही मार्गाचा अवलंब केला जातो. त्यामुधूनच नफेखोरी, भ्रष्टाचार, काळाबाजार, यांसारख्या अनिष्ट गोष्टिंना प्रोत्साहन मिळू लागते. त्यामुळे नैतिक अधःपतनास प्रारंभ होतो. श्रीमंत उत्पादक व व्यापारी यांच्याकडे उत्पादनाचा अधिक भाग गेल्यामुळे त्यांचे वास्तव उत्पन्न वाढते. परंतू श्रमिक मध्यमवर्ग यांचे उत्पन्न मात्र घटते. म्हणून गरीब—श्रीमंत या दोहोंतील अंतर वाढते. आर्थिक विषमतेमुळे परस्परांत द्वेष, संघर्ष निर्माण होतो.

मुद्रास्फितीचे नियंत्रण (Control of Inflation)

नियंत्रित चलनवाढ ही देशाच्या आर्थिक विकासाच्या साहाय्याने ठरते. त्यासाठी पुढील उपाययोजना करण्यात येतात.

अ- मौद्रीक धोरण -

समाजात मुद्रेचा पुरवठा आवश्यकतेपेक्षा जास्त वाढल्याने एकूण खर्च वाढतो. त्यामुळे किंमती वाढून स्फीतीची परिस्थिती निर्माण होते. या गृहित तत्वावर आधारीत स्फीतीची परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी मौद्रीक धोरणांतर्गत मुद्रेचाच व प्रत्ययाचा पुरवठा नियंत्रित केला जातो. त्यासाठी पुढील उपाययोजना केल्या जातात.

१. अधिकोष दर -

अधिकोष दर हा नेहमी बाजारातील व्याजाच्या दरापेक्षा अधिक असतो. स्फीतीच्या काळातील वाढलेले प्रत्ययाचे प्रमाण कमी करण्यासाठी केंद्रीय अधिकोष त्या अधिकोष दरात वाढ करतो. त्यामुळे व्यापारी अधिकोष देखील व्याजाच्या दरात वाढ करतो. व्याजाचा दर वाढल्यामुळे लोकांना व्यापारी अधिकोषाकडून कर्ज घेणे महाग पडते. परिणामतः प्रत्ययाची मागणी कमी होवून प्रत्यय पुरवठा कमी होतो व किंमती कमी होवू लागतात.

२. खुल्या बाजारात रोख्यांचे व्यवहार -

स्फीतीच्या काळात केंद्रीय अधिकोषाने रोखे विकल्यामुळे व्यापारी अधिकोषाजवळील रोख ठेवी कमी होतात त्यामुळे व्यापारी अधिकोषांची प्रत्यय निर्मितीची क्षमता कमी होते. परिणामतः देशातील प्रत्यय निर्मिती कमी होवून वाढणा-या किंमतीला बसतो.

३. राखीव निधीच्या प्रमाणात बदल -

प्रत्येक व्यापारी अधिकोषाला आपल्या जवळील रोख ठेवीपैकी काही रोख रक्कम केंद्रीय अधिकोषाजवळ एकूण ठेवीच्या प्रमाणात राखीव निधी म्हणून ठेवावी लागते. स्फीतीच्या काळात केंद्रीय अधिकोषाने रोख निधीचे प्रमाण वाढविले तर व्यापारी अधिकोषांजवळची रोख रक्कम कमी होते. परिणामतः

व्यापारी अधिकाषांची प्रत्ययनिर्मिती क्षमता कमी होवून किंमत वाढली आला बसतो.

मर्यादा —

मौद्रीक धोरण कार्यान्वित करतांना केंद्रीय अधिकोषाला अनेक अडचणींना तोंड द्यावे लागते. म्हणून या धोरणावर अनेक मर्यादा पडतात याशिवाय स्फीती नियंत्रित करण्यासाठी केवळ मौद्रीक धोरणच पुरेसे नाही तर इतर उपायांचा देखील पूरक म्हणून अवलंब करावा लागतो.

ब — राजकोषीय धोरण

इ. स. १९२० साली जागतिक महामंदीचे नियंत्रण करण्यासाठी मौद्रीक धोरण असफळ ठरल्यामुळे लॉर्ड केन्स यांनी राजकोषीय धोरणाचा पुरस्कार केला. हे धोरण सरकारच्या अंदाजपत्रकाद्वारे कार्यान्वित होते. या धोरणांतर्गत सरकारला पुढील साधनांचा अवलंब करता येतो.

१. सार्वजनिक खर्चात कपात

स्फीतीला आळा घालण्यासाठी सरकारने सार्वजनिक खर्चात कपात करणे आवश्यक असते. सरकारने सार्वजनिक खर्चात घट केल्यास समाजाच्या एकूण खर्चात घट होते. परिणामतः प्रभावी मागणी कमी होवून देशातील किंमतीची पातळी घसरते. सार्वजनिक खर्चात घट करण्यासाठी सरकारला आपला चालू खर्च (उपभोग खर्च) कमी करावा लागतो. तसेच गुंतवणुक खर्चही कमी करावा लागतो.

२. करात वाढ —

कर हे जनतेच्या उत्पन्नावर व क्रयशक्तीवर प्रभाव टाकणारे महत्वाचे साधन आहे. स्फीतीच्या काळात मोठ्या प्रमाणावर करारोपण करून सरकारला लोकांजवळील अतिरिक्त क्रयशक्ती काढून घेता येते. त्यामुळे लोकांना पुर्वी इतका खर्च करणे शक्य होत नाही. परिणामतः समाजाच्या प्रभावी मागणीत घट होते आणि किंमत वाढीला आळा बसतो.

३. कर्ज —

स्फीती काळात लोकांची क्रयशक्ती फार वाढलेली असते त्यासाठी स्फीतीच्या काळात लोकांजवळील अतिरिक्त क्रयशक्ती काढून घेण्याचा एक मार्ग म्हणून सरकारने लोकांकडून मोठ्या प्रमाणावर कर्ज कर्ज घेणे आणि लोकांकडून घेतलेल्या जुन्या कर्जाची परतफेड निलंबित करणे हे होय. यामुळे प्रभावी मागणीत घट होते व किंमत वाढीला आळा बसतो.

४. अधिकाचे अंदाजपत्रक ७

स्फीतीला आळा घालण्यासाठी सरकारचे अंदाजपत्रक अधिकाचे असावे लागते. त्यामुळे सरकारला मिळणाऱ्या प्राप्तीपेक्षा सरकारचा खर्च कमी होतो. परिणामतः समाजातील एकूण क्रयशक्ती कमी होते आणि प्रभावी मागणीत घट होवून किंमत वाढ रोखल्या जाते.

५. सक्तीची बचत —

स्फीतीच्या काळात सरकारने बचतीला प्रोत्साहन देणाऱ्या विविध योजना सुरू केल्या तर उपभोग खर्च कमी होतो. केन्सने स्फीतीच्या परिस्थिती नियंत्रणात आणण्यासाठी 'विलंबित वेतन' किंवा सक्तीची बचत' या उपाययोजना सुचविल्या आहेत. असे केल्यास उपभोग्य वस्तूवरील खर्च कमी होवून स्फीतीला आळा बसेल.

६. चलनाचे उर्ध्वमुल्यन —

देशी चलनाचे विदेशी चलनातील मुल्य वाढविणे म्हणजे उर्ध्वमुल्यन होय. सरकारने चलनाचे उर्ध्वमुल्यन केल्यास आपल्या देशाची आयात वाढते व निर्यात कमी होते. त्यामुळे देशात वस्तूंचा पुरवठा वाढून त्यांच्या किंमती कमी होवू लागतात. स्फीतीला आळा घालण्याच्या दृष्टीने सरकारने आपले राजकोषीय धोरण अशारीतीने कार्यान्वित करावयाचे असते की, जेणेकरून समाजातील एकूण क्रयशक्ती कमी होईल व किंमतीला आळा बसेल.

क — इतर उपाय —

वरील उपायांशिवाय खालील उपायांद्वारे देखील इतरही उपाया केले जावू शकते. —

१. मुल्यनियंत्रण —

स्फीतीच्या काळातील किंमत वाढीवर मर्यादा घालण्यासाठी किंमतीची महत्तम मर्यादा ठरविली जाते. आणि प्रत्यक्षांत यापेक्षा अधिक वाढू दिल्या जात नाही. या धोरणाची अंमलबजावणी करित असतांना अनेक अडचणी येतात. प्रामुख्याने महत्तम किंमती किती असाव्या हा महत्वाचा प्रश्न असतो.

२. स्फीतीच्या काळातील महागाई आटोक्यात आणण्यासाठी मजुरीचे दर नियंत्रित करावे असे सुचविले जाते. परंतू प्रत्यक्षात मजूर संघाच्या लाढाउ प्रवृत्तीमुळे महागाई सतत वाढत असतांना मजुरी दर नियंत्रित करण्याचे धोरण अयशस्वी ठरते.

२. वाटप पद्धती —

स्फीतीच्या काळातील वाढणाल्या किंमती आटोक्यात आणण्यासाठी व दुर्मिळ वस्तूंचे योग्य उपाय करण्यासाठी सरकार नियंत्रित वाटप पद्धतीचा अवलंब करते. दुर्मिळ वस्तूंचे जास्तीत जास्त लोकांमध्ये ठराविक प्रमाणात वाजवी किंमतीला वाटप करणे हे या नियंत्रित वाटप पद्धतीचे उद्दिष्ट असते. परंतू नियंत्रित वाटप पद्धती बरीच सदोष व निष्प्रभावी ठरते.

स्फीतीला आळा घालण्यासाठी कोणत्याही एखादा उपाया पुरेसा ठरू शकत नाही. मौद्रिक धोरण, राजकोषिय धोरण व इतर उपाय यांचा एकत्रित उपयोग करावा लागतो. कारण हे उपाय परस्पर पूरक असल्यामुळे त्यांचा एकत्रित उपयोग समर्थनीय ठरतो.

अपस्फिती किंवा चलनसंकोच (Deflation)

ही अवस्था मुद्रास्फीतीच्या नेमकी उलट आहे. अपस्फीतीमध्ये किंमती सतत घटत असतात परंतू वस्तूंच्या किंमतीत होणारी सर्वच प्रकारची घट म्हणजे अपस्फीती असू शकत नाही. मुद्रेच्या मागणीपेक्षा कमी झाला व वस्तू पुरवठा मागणीपेक्षा वाढला आणि त्यामुळे असतील तर अपस्फिती अस्तित्वात येते.

अपस्फितीच्या काळात लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती कमी झालेली असते. लोकांचे मौद्रिक उत्पन्न वस्तूगत उत्पन्नापेक्षा कमी असते.

अपस्फितीची व्याख्या – (Definition of Deflation)

अनेक विचारवंतांनी अपस्फितीच्या व्याख्या केल्या आहेत.

प्रा. पिगू यांच्या मते, “ज्यावेळी वस्तू व सेवा ह्यांचे उत्पादन मौद्रिक उत्पादनापेक्षा वेगाने वाढते, त्यावेळी अपस्फिती निर्माण होते”

क्राउथर यांच्या मते, “अपस्फिती म्हणजे अशी अवस्था की जेव्हा मुद्रामुल्य वाढते म्हणजे किंमती कमी होतात.”

(“Definition is a state in which the value of money is rising i. e. Prices are falling - crowther)

प्रा. पॉल इंजिन यांच्या मते, “अपस्फिती ही अशी असंतुलन अवस्था आहे की, जेव्हा क्रयशक्तीतील घटीमुळे किंमती घटतात. किंमतीतील घटीमुळे क्रयशक्तीत घट होते.”

(Deflation is a state of disequilibrium in which a contraction of purchasing power tends to cause as in the effect of a decline of the price level”)

अपस्फितीची लक्षणे किंवा वैशिष्ट्ये—

अपस्फितीची वैशिष्ट्ये खालीलप्रमाणे सांगता येतात.

१. मुद्रेचा पुरवठा मुद्रेच्या गरजेपेक्षा कमी होतो.
२. बाजारात वस्तूसाठी पुरेशी मागणी नसते.
३. वस्तूच्या किंमती सतत घटत असतात.
४. लोकांच्या हातातील क्रयशक्तीत घट होते.
५. लोकांच्या मौद्रिक उत्पन्नात वस्तूगत उत्पन्नापेक्षा घट होते.
६. देशात अत्युत्पादन अस्तित्वात येत नाही.

७. उत्पादकता नफा कमी होतो कधी —कधी वाढ करावी लागते. कारण उत्पादन खर्चातील घट ही वाढीपेक्षा अधिक असते.

अपस्फीतीची कारणे (Causes of Deflation)

अपस्फीती खालील कारणामुळे निर्माण होते —

१. सरकारचे धोरण —

सरकारने देशातील परिवर्तनीय पत्रमुद्रा रद्द केल्यास चलनातील मुद्रेची मात्रा कमी होवून लोकांजवळील पैसा कमी होतो. त्यामुळे वस्तू व सेवांची मागणी कमी होवून त्यांच्या किंमती कमी होवू लागतात.

२. अधिकोष दरात वाढ —

केंद्रीय अधिकोषाने अधिकोष दर वाढविला तर मुद्रा बाजारातील व्याजाचा दर वाढतो. परिणामतः प्रत्ययाची मागणी कमी होते व प्रत्यय पुरवठा घटतो.

३. खुल्या बाजारात रोख्यांची विक्री —

केंद्रीय अधिकोषाने खुल्या बाजारात रोख्यांची विक्री केल्यास व सुरक्षित निधित वाढ केल्यास अधिकोषांची प्रत्ययनिर्मितीची क्षमता कमी होते. परिणामतः मुद्रेचा पुरवठा कमी होते.

४. उत्पादनात वाढ —

देशात उत्पादनाचे कार्य सतत सुरू असते. त्यामुळे एकूण उत्पादनात सतत भर पडते. परंतू हे वस्तू व सेवांचे उत्पादन मोठ्या प्रमाणात वाढले तर वस्तू व सेवांच्या किंमती कमी होवून अपस्फीती निर्माण होते.

५. करारोपणात वाढ —

सरकारने कर वाढविले म्हणजे लोकांच्या हातातील क्रयशक्तीत घट होते. त्यामुळे समाजाच्या प्रभावी मागणीत घट होते व किंमती घटतात.

६. सार्वजनिक कर्जात वाढ —

सरकारने लोकांकडून मोठ्या प्रमाणात कर्ज घेतले तर लोकांच्या हातातील क्रयशक्तीत कमी होते. वस्तूंची मागणी कमी होते व किंमती घटतात.

७. आयातीत वाढ —

विदेशातून जास्त प्रमाणात वस्तू व सेवांची आयात केल्यास देशातील वस्तू व सेवांच्या पुरवठ्यात वाढ होते. तसेच आयातीचे देणे फेडण्यासाठी विदेशात क्रयशक्तीचे हस्तांतर होते. परिणामतः किंमती घटतात.

८. सुवर्ण साठ्यात घट —

सुवर्ण प्रमाप असतांना, सुवर्णाच्या दुर्मिळतेमुळे मुद्रा परिमाणात घट झाली तर अपस्फीती निर्माण होते.

अपस्फीतीचे परिणाम (Effects of Deflation)

मुद्रास्फिती प्रमाणेच अपस्फीतीचे देखील अर्थच्यवस्थेवर परिणाम होतांना दिसतात स्फीतीच्या परिणामांपेक्षा अपस्फीतीचे परिणाम जास्त गंभीर असतात अपस्फीतीचे विविध घटकांवर होणारे परिणाम पुढीलप्रमाणे आहेत.

अ — आर्थिक परिणाम —

१. उत्पादनावरील परिणाम —

कधी — कधी वस्तूंच्या किंमतीतून उत्पादन व्यय भरून निघत नाही. उत्पादकांना नफा कमी होतो. कधी तोटाही सहन करावा लागतो. अशास्थितीत उत्पादकांना उत्पादन वाढविण्यास उत्तेजन मिळत नाही.

२. रोजगारावरील परिणाम —

अपस्फीतीचा रोजगारीवर अनिष्ट परिणाम होतो. अपस्फीतीच्या काळात किंमती घटतात. त्यामुळे संयोजकाची उत्पादन वाढीची प्रेरणा नष्ट होते. परिणामतः उत्पादक साधनांची मागणी कमी होते. जे घटक कामावर आहेत. त्यांनाही कामावरून कमी केल्या जाते. उत्पादक साधनांची बेकारी अस्तित्वात येते.

३. वितरणावरील परिणाम

अपस्फीतीचा वितरणावर देखील विपरित परिणाम होतो.

स्थिर उत्पन्न असणारा वर्ग —

या वर्गाचे उत्पन्न, किंमती घटत असतांनाही स्थिर असते. त्यामुळे त्यांचा फायदाच होतो. कारण त्यांचे वास्तविक उत्पन्न वाढत असते.

अस्थिर उत्पन्न असणारा वर्ग —

या वर्गाचे उत्पन्न किंमतीच्या घटीनुसार कमी कमी होते. त्यामुळे त्यांचा तोटाच होतो.

धनको व ऋणको —

अपस्फीतीचा धनकोवर चांगला व ऋणकोवर वाईट परिणाम होतो. किंमती घटल्यामुळे मुद्रेची क्रयशक्ती वाढते. धनकोला ऋणकोकडून आर्थिक क्रयशक्ती असलेली मुद्रा मिळते. त्यामुळे धनकोचा फायदा व ऋणकोचा तोटा होतो.

शेतकरी —

अपस्फीतीच्या काळात शेतकऱ्यांचे फार नुकसान होते. शेतीच्या लागवडीसाठी बराच अधिक खर्च येतो. परंतु शेतमालाच्या किंमती मात्र बऱ्याच घटलेल्या असतात.

उत्पादक —

शेतकऱ्यांप्रमाणे इतर उत्पादकांचे देखील अपस्फीतीच्या काळात नुकसान होते. वस्तूच्या किंमती सतत घटत असल्यामुळे कधी—कधी उत्पादन खर्चही भरून निघत नाही.

उपभोक्ते —

उपस्फीतीमध्ये वस्तूच्या किंमती सर्वत्र घसरतात. त्यामुळे उपभोक्त्यांना कमी किंमतीला वस्तू उपलब्ध होतात त्यांचा फायदा होतो व त्यांचे जीवनमान सुधारते.

श्रमिक —

उत्पादनाचे कार्य अपस्फीतीमुळे बरेच मंदावते. श्रमिकांना कामावरून कमी करण्यात येते. कामावर असलेल्या श्रमिकांचे मजुरीचे दरही कमी होतात. परिणामतः अपस्फीतीचा काळ उत्पादकांप्रमाणेच श्रमिकांना देखील हानीकारक असतो.

व्यापारी वर्ग —

अपस्फीतीच्या काळात किंमती सतत कमी होतात. व्यापा—यांना वस्तू अधिक किंमतींना खरेदी करून कमी किंमतीला विक्री करावी लागते परिणामतः त्यांचा तोटा होतो.

सरकार व करदाते —

अपस्फीतीच्या काळात लोकांचे उत्पन्न कमी झालेले असते. त्यात पुन्ही लोकांवर कर आकारले तर त्यांच्यावर बराच भुर्दंड पडतो. याउलट अपस्फीतीच्या काळात अधिक क्रयशक्ती असलेली मुद्रा सरकारी खजिण्यात जमा होते.

४. आर्थिक विकासावरील परिणाम —

अपस्फीतीच्या काळात देशाच्या आर्थिक विकास मंदावतो. कारण किंमती सतत घटत असल्यामुळे उत्पादन वाढीची प्रेरणा नष्ट होते. भांडवल निर्मिती मंदावते व आर्थिक विकासाचा आधार नष्ट होतो.

५. विदेशी व्यापारावरील परिणाम —

अपस्फीतीचा विदेशी व्यापारावर अनुकूल परिणाम होतो. देशातील किंमती कमी असल्यामुळे देशाची निर्यात वाढते. तसेच देशातील लोकांच्या हातातील क्रयशक्ती कमी झाल्यामुळे अयात कमी होते.

ब — राजकीय परिणाम (Effects of Political)

अपस्फीतीच्या काळात मजुरांची मोठया प्रमाणात बेकारी निर्माझा होते. सामाजिक वातावरण गढूळ होते. सरकार विषयी लोकांच्या मनात अविश्वास व असंतोष निर्माण होतो. आणि राजकीय सत्तांतराचा प्रयत्न होतो.

क — सामाजिक परिणाम

अपस्फीतीच्या काळात संपुर्ण सामाजिक वातावरण दुषित होते लोकांच्या उत्पन्नात

झाल्यामुहे आणि श्रमिक मोठया संख्येने बेकार झाल्यामुळे चो-या लुटमार, दरोडे, असे

प्रकार वाढतात. श्रमिकांमध्ये असंतोष पसरलेला असतो. परिणामतः सामाजिक तणाव निर्माण होतो.

ड – नैतिक परिणाम

अपस्फीतीच्या काळात लोकांचे उत्पन्न साधन उपलब्ध नसून

अपस्फीतीचे नियंत्रण (Control of Deflation)

अपस्फीतीमुळे सर्वत्र निराशाजनक वातावरण निर्माण होते. समाजाला अत्यंत वाईट दिवस पहावे लागतात. जनजीवन विस्कलित होते. संपुर्ण अर्थव्यवस्था कोलमंडण्याची भिती निर्माण होते. यामुळे अपस्फीतीचे वेळीच नियंत्रण करावे लागेल. त्यासाठी खालील उपयायोजना सुचविल्या जातात.

अ – मौद्रिक उपाय

अर्थव्यवस्थेला अपस्फीतीच्या गंभीर स्थितीमून बाहेर काढण्यासाठी अर्थव्यवस्थेत मुद्रेचा व प्रत्ययाच्या पुरवठा वाढवावा लागतो. मौद्रिक उपाया केंद्रीय अधिकोषाला करावे लागतात.

१. अधिकोष दर कमी करणे –

अपस्फीतीला आळा घालण्यासाठी केंद्रीय अधिकोषाला अधिकोषदरात घट करावी लागते. त्यामुळे व्याजाचा दर म्हणजे बाजारदर कमी होतो. त्यामुळे कर्जाची मागणी वाढते. देशात प्रत्ययाचे व मुद्रेचे परिमाण वाढून किंमती वाढू लागतात.

२. खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी –

अपस्फीतीतून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी केंद्रीय अधिकोष लोकांकडून रोखे खरेदी करतो. त्यामुळे व्यापारी अधिकोषाजवळील व लोकांजवळील रोख रक्कम वाढते. परिणामतः प्रत्यय व मुद्रा पुरवठ्यात भर पडते.

३. राखीव निधिच्या प्रमाणात घट —

केंद्रीय अधिकोषाने राखीव निधिच्या प्रमाणात घट केली तर व्यापारी अधिकोषाजवळील रोख रक्कम वाढते. त्यामुळे व्यापारी अधिकोषांना अधिक प्रत्ययनिर्मिती करता येते.

ब — राजकोषीय उपाय —

लॉर्ड केन्सने अपस्फीतीच्या परिस्थीला आटोक्यात आणण्यासाठी एक प्रभावी म्हणून राजकोषीय साधनांचा अवलंब करावा म्हणून राजकोषीय धोरणानुसार सरकारला खालील घटकांचा अवलंब करता येतो.

१. करात घट —

सरकारने जनतेवरील घट केली असता उपभोगासाठी पुर्वीपेक्षा जास्त पैसा उपलब्ध होतो. त्यामुळे जनतेचा उपभोग खर्च वाढून मागणी वाढते. दुसरीकडे वस्तूवरील करांच्या दरात घट केल्यास त्यांच्या किंमती कमी होवून ग्राहकांची खरेदीशक्ती वाढते परिणामतः मागणी वाढून उत्पादनात वाढ होते. त्यामुळे रोजगार वाढून अपस्फीती दूर होण्यास मदत होते.

२. सार्वजनिक खर्चात वाढ —

अपस्फीतीतून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यासाठी सरकारने आपला खर्च वाढविणे आवश्यक ठरते. सरकारने आपला खर्च वाढविला तर अर्थव्यवस्थेत उर्जितावस्था येते. लोकांचे उत्पन्न वाढते. एकूण खर्च वाढतो. त्यामुळे प्रभावी मागणी व किंमतीत वाढ होते.

३. सार्वजनिक कर्जाची परतफेड अपस्फीती नियंत्रणात आणण्यासाठी सरकारला लोकांच्या कर्जाची परतफेड करावी लागते. त्यामुळे लोकांची खर्च करण्याची प्रवृत्ती वाढते.

४. अर्थसहाय्य —

अपस्फीतीच्या काळात सरकारने उद्योगांना आर्थिक मदत व इतर सोयी सवलती उपलब्ध करून दिल्या तर उत्पादनावाढीस प्रोत्साहन मिळून रोजगार व किंमत पातळी वाढते.

५. तुटीचा अर्थप्रबंध —

अपस्फीतीला आळा घालण्यासाठी सरकारने तुटीच्या अर्थप्रबंधाचा अवलंब करावा असे सुचविले जाते. त्यामुळे समाजात मुद्रेचा विस्तार होतो व किंमती वाढू लागतात.

क — इतर उपाय

अपस्फीती नियंत्रणासाठी वरील उपायांव्यतिरिक्त इतरही काही उपाय योजण्यात येतात. काही महत्वाचे उपाय पुढीलप्रमाणे

१. किंमत नियंत्रण —

अपस्फीतीला प्रतिबंध करण्यासाठी वस्तूंच्या किंमतीची न्यूनतम मर्यादा ठरवून दिली जाते. यापेक्षा किंमती कमी होवू लागल्या तर सरकार स्वतः वस्तूची खरेदी करते व किंमत घटीला आळा घालते.

२. उत्पादनाचे नियमन —

अतिउत्पादनाच्या प्रश्न सोडविण्यासाठी मागणीनुसार उत्पादन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. ज्यांना मागणी नाही किंवा ज्या वस्तूंचा साषवडून आहे. त्यांचे उत्पादन थांबविण्यात येते किंवा कमी करण्यात येते.

३. निर्यात प्रोत्साहन —

अती उत्पादनामुळे देशात अपस्फीतीची परिस्थिती निर्माण होते. त्यामुळे सरकारकडून निर्यातीला प्रोत्साहन देण्यात येते. त्याकरीता निर्यात करात कपात, निर्यातीला अर्थसहाय्य व निर्यात महामंडळाची स्थापना यासारखे उपाय अंमलात आणले जातात.

४. आयात घट —

आयात कमी करण्यासाठी आयात करांची आकारणी किंवा आयात वाढ, कोटा पद्धतीचा स्विकार व आयातीवर बंदीसारखे उपाय अवलंबिले जातात.

अपस्फीतीला देखील आळा घालण्यासाठी सरकारला मौद्रिक उपाय, राजकोषीय उपाय, किंमत नियंत्रणासारख्या उपायांच्या एकत्रित अवलंब करावा लागतो.

मुद्रा विस्फीती (Dis-inflation)-

मुद्रा स्फीतीचे नियंत्रण करण्यासाठी मुद्रा विस्फीती मौद्रिकनीती म्हणून स्वीकारण्यात येते. मुद्रा स्फीतीच्या अतिरेकी अवस्थेत उत्पादन व रोजगार यात कपात न करता किंमत पातळी खाली आणण्याच्या नीतीस मुद्रा विस्फीती असे म्हणतात. अपस्फीती निर्माण होवू न देता अतिरेकी मुद्रा विस्तार संपुष्टात आणणे हा विस्फीतीचा उद्देश असतो.

थोडक्यात, स्फीती प्रतिबंधक मौद्रिक कार्यक्रमांतर्गत देशातील मुद्रा पुरवठा विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कमी करावा लागतो यालाच विस्फीती म्हणतात.

विस्फीतीची व्याख्या (Definition of Dis-inflation)-

प्रा. जी.डी.एच.कोल यांच्या मते, “विस्फीती म्हणजे स्फीतीच्या काळात वाढलेल्या किंमती संतुलन पातळी पर्यंत कमी करण्यासाठी मुद्दाम विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कमी केलेले मुद्रा परिमाण होय.”

कोलबर्न यांच्या मते, “किंमती, उत्पन्न व खर्च ह्यामध्ये होणारी घट जेव्हा लाभदायक असते तेव्हा तिला विस्फीती असे म्हणतात.”

विस्फीतीची लक्षणे किंवा वैशिष्ट्ये (Features of Dis-inflation)-

विस्फीतीची खालीलप्रमाणे वैशिष्ट्ये आहेत.

१. स्फीतीच्या काळात कार्यान्वित -

विस्फीती हा स्फीती विरोधी उपाय आहे. म्हणून विस्फीती स्फीतीच्या काळातच कार्यान्वित होते.

२. स्फीतीविरोधी उपाय -

स्फीतीला नियंत्रणात आणण्यासाठी स्फीती विरोधी उपाययोजना म्हणून विस्फीतीचा अवलंब केला जातो. त्यामुळे स्फीतीच्या काळातील वाढणाऱ्या किंमती रोखल्या जातात.

३. अर्थव्यवस्थेत संतुलन प्रस्थापित करणे -

किंमतीची संतुलन पातळी प्रस्थापित करणे व त्याद्वारे अर्थव्यवस्थेचे संतुलन प्रस्थापित करणे हे विस्फीतीचे व्यापक ध्येय असते.

४. विशिष्ट उद्दिष्ट -

विस्फीतीचे विशिष्ट उद्दिष्ट असते. किंमती सावकाशपणे कमी केल्या जातात व त्या संतुलन पातळीपर्यंत खाली आणल्या जातात.

५. काळजीपूर्वक अंमलबजावणी -

किंमतीची पातळी संतुलन पातळीपेक्षा कमी होणार नाही, याची योग्य खबरदारी घेतली जाते. त्यासाठी विस्फीतीची काळजीपूर्वक अंमलबजावणी करावी लागते.

६. जाणीवपूर्वक व विशिष्ट मर्यादेपर्यंत मुद्रा पुरवठा कमी करणे -

किंमतीची संतुलन पातळी प्रस्थापित करण्यासाठी मुद्रा पुरवठा विशिष्ट मर्यादेपर्यंत कमी करण्यात येतो.

विस्फीतीची साधने किंवा कार्यक्रम -

विस्फीतीचा कार्यक्रम कार्यान्वित करण्यासाठी दुहेरी दिशेने प्रयत्न करावे लागतात.

अ - स्फीतीच्या काळातील वाढलेला मुद्रा पुरवठा कमी करावा लागतो.

मौद्रिक उपाय -

यासाठी खालील उपाययोजना करण्यात येतात.

१. अधिकोष दर वाढविणे -

केंद्रीय अधिकोषाने अधिकोष दर वाढविला तर व्याजाचा दर वाढतो.

व्यापारी अधिकाषांचे कर्ज महाग होते. परिणामतः प्रत्यय पुरवठ्यात घट होते.

२. खुल्या बाजारात रोख्यांची विक्री करणे -

खुल्या बाजारात रोख्यांची विक्री केल्यास चलनातील मुद्रा केंद्रीय अधिकोषात जमा होते. त्यामुळे प्रत्यय व मुद्रा पुरवठा यात घट होते.

३. राखीव निधीच्या प्रमाणात वाढ होणे -

केंद्रीय अधिकोषाने राखीव निधीच्या प्रमाणात वाढ केली तर व्यापारी अधिकोषांची प्रत्यय क्षमता कमी होते त्यामुळे मुद्रा पुरवठा कमी होतो.

राजकोषीय उपाय -

१. करारोपण -

सरकारने जनतेवर नविन कर आकारले व जुन्या करांचे दर वाढविले तर चलनातील मुद्रा पुरवठा व लोकांजवळील क्रयशक्ती कमी होते.

२. लोकांकडून कर्ज घेणे -

सरकारने लोकांकडून कर्ज घेतले तर मुद्रा परिमाणात घट होते.

अशा रितीने वरील मौद्रिक व राजकोषीय उपायांनी चलनातील मुद्रा पुरवठा कमी करता येतो.

ब - वस्तूंची दुर्मिळता दूर करण्यासाठी वस्तूंचा पुरवठा वाढविणे -

यासाठी पुढील उपाय करण्यात येतात.

१. देशातील उत्पादन वाढविणे -

देशातील उत्पादन वाढविल्यास वस्तूंची दुर्मिळता कमी होते त्यामुळे किंमत वाढीला आळा बसतो. त्यामुळे देशातील उत्पादन वाढविण्यासाठी सरकारने उत्तेजन दिले पाहिजे व सोयी - सवलती उपलब्ध करून दिल्या पाहिजेत.

२. आयात वाढविणे व निर्यात कमी करणे -

देशात आयात वाढविल्यास व निर्यात कमी केल्यास देशातील वस्तूंचा पुरवठा वाढतो व किंमती उतरतात.

अशा रितीने देशातील वस्तूंची दुर्मिळता कमी करण्यासाठी वरील उपायांचा अवलंब करावा लागतो.

अपस्फीती व विस्फीती यांची तुलना -

साम्य -

१. दोन्हीमध्ये किंमत पातळीत घट होते.
२. दोन्हीमध्ये मुद्रा परिमाणात घट होते.
३. दोन्हीमध्ये समाजाच्या मौद्रिक उत्पन्नात घट होते.

फरक -

१. अपस्फीती ही आर्थिक घटनांची प्रक्रिया आहे. तीची कारणे नैसर्गिक तसेच ऐच्छिक असू शकतात.

विस्फीती ही सरकारच्या धोरणाचा भाग आहे. तीची कारणे ऐच्छिक असतात. म्हणजे विस्फीती जाणीवपूर्वक निर्माण केली जाते.

२. अपस्फीतीमध्ये किंमती अक्षरशः कोसळतात.

विस्फीतीमध्ये किंमती सावकाशपणे खाली उतरविल्या जातात.

३. अपस्फीतीमध्ये कोणत्याही मर्यादेपर्यंत किंमती खाली येतात.

विस्फीतीमध्ये संतुलन पातळीपर्यंत किंमती खाली आणण्यात येतात.

४. अपस्फीती अनिष्ट घटना आहे. त्यामुळे अर्थव्यवस्थेचे संतुलन ढासळते व अर्थव्यवस्थेला हादरे बसतात.

विस्फीती ही इष्ट घटना आहे याद्वारे अर्थव्यवस्थेचे ढासळलेले संतुलन पुन्हा प्रस्थापित होते.

५. अपस्फीतीचे समाजावर प्रतिकूल परिणाम होतात.

विस्फीती अर्थव्यवस्थेला उपकारक असते.

६. अपस्फीतीचे अर्थव्यवस्थेवर हानीकारक परिणाम होतात.

विस्फीतीमुळे आर्थिक विकासाला चालना मिळते.

मुद्रा - संस्फीती (Reflation) -

अर्थव्यवस्थेला अपस्फीतीच्या परिस्थितीतून सोडविण्यासाठी स्फीतीचा कार्यक्रम अंमलात आणला जातो यालाच मुद्रा - संस्फीती किंवा मुद्रा प्रतिविस्तार असे म्हणतात. यात अर्थव्यवस्थेला आर्थिक मंदीच्या परिस्थितीतून बाहेर काढण्यासाठी सरकारद्वारे विविध धोरणांचा अवलंब केला जातो परिणामतः किंमतीची पातळी हळू हळू वाढू लागते.

मुद्रा - संस्फीतीची व्याख्या (Definition of Reflation) -

जी. डी. एच. कोल यांच्या मते, “मंदीपासून मुक्त होण्यासाठी अवलंबिलेल्या स्फीतिक धोरणाला मुद्रा - संस्फीती म्हणतात.”

अर्थव्यवस्थेत मुद्रेचा पुरवठा वाढविला तर किंमतीची पातळी वाढू लागते. उत्पादन, व्यापारी आणि रोजगार ह्यांना उत्तेजन मिळते. देशात उत्साही वातावरण निर्माण होते.

मुद्रा - संस्फीतीची वैशिष्ट्ये (Features of Reflation) -

मुद्रा - संस्फीतीची वैशिष्ट्ये खालील प्रकारे आहेत.

१. किंमत पातळी वाढविणे -

मुद्रा पुरवठ्यात अशा रितीने वाढ केली जाते की, किंमतीची पातळी सावकाशपणे वाढत जाईल.

२. मुद्रा पुरवठ्यात वाढ -

लोकांच्या हातात क्रयशक्ती देण्यासाठी मुद्रा पुरवठ्यात वाढ केली जाते.

३. संतुलीत पातळी गाठणे -

किंमतीची पातळी अशा रितीने वाढविली जाते की, जेणे करून किंमतीची संतुलीत पातळी निर्माण होईल.

४. मंदीला आळा घालणे -

अपस्फीतीला आळा घालणे हा संस्फीतीचा उद्देश असतो.

संस्फीतीची साधने किंवा कार्यक्रम -

संस्फीतीचा कार्यक्रम राबविण्यासाठी खालील साधनांचा व उपायांचा अवलंब केला जातो.

१. अधिकोष दरात घट -

अधिकोष दरात घट केला तर प्रत्यय निर्मितीला चालना मिळते.
परिणामतः मुद्रेच्या पुरवठ्यात वाढ होते.

२. खुल्या बाजारात रोख्यांची खरेदी -

केंद्रीय अधिकोष खुल्या बाजारात रोखे खरेदी करून प्रत्यय निर्मितीच्या क्षमतेत वाढ करतो.

३. सार्वजनिक खर्चातील वाढ -

सरकारने तुटीच्या अर्थप्रबंधाचा अवलंब केला व सार्वजनिक खर्चात वाढ केली तर चलनातील मुद्रा पुरवठ्यात वाढ होते.

४. सार्वजनिक कर्जाची परतफेड -

सरकारने लोकांकडून घेतलेल्या कर्जाची परतफेड केली तर लोकांजवळील क्रयशक्तीत व मुद्रा पुरवठ्यात वाढ होते.

५. राखीव निधीत घट -

केंद्रिय अधिकोष व्यापारी अधिकोषांच्या राखीव निधीत घट करुन प्रत्यय क्षमतेत वाढ करतो व मुद्रेचा पुरवठा वाढवतो.

६. करारोपणात घट -

सरकारने करारोपणात घट केली तर लोकांच्या जवळील क्रयशक्तीत व मुद्रा पुरवठ्यात वाढ होते.

अशा रीतीने सरकारद्वारा मौद्रिक व राजकोषीय उपायांचा अवलंब करुन संस्फीतीचा कार्यक्रम राबविला जातो व अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य राखले जाते.

स्फीती व संस्फीती यांची तुलना -

साम्य -

१. दोन्हीमध्ये किंमतीची पातळी वाढते जाते.
२. दोन्हीमध्ये मौद्रिक पुरवठ्यात वाढ होते.
३. दोन्हीमध्ये मौद्रिक उत्पन्नात वाढ होते.
४. दोन्हीमध्ये लोकांची क्रयशक्ती वाढते.

फरक -

१. मुद्रा स्फीतीची कारणे नैसर्गिक किंवा ऐच्छिक दोन्ही प्रकारची असू शकतात.

संस्फीतीची कारणे ऐच्छिकच असतात.

२. स्फीतीची कोणतीही मर्यादा निश्चित नसते. मुद्रा पुरवठ्यात सतत वाढ होवून किंमती सतत वाढत असतात.

संस्फीतीमध्ये विशिष्ट मर्यादा निश्चित झालेली असते. किंमतीच्या संतुलन पातळीपर्यंत वाढविण्यासाठी सावकाशपणे मुद्रेच्या पुरवठ्यात वाढ केली जाते.

३. मुद्रा स्फीतीत किंमत पातळी शीघ्र गतीने वाढते.

संस्फीतीत किंमत पातळी मंदगतीने वाढते.

४. स्फीतीमुळे संतुलन अवस्था ढासळते.

संस्फीतीमुळे संतुलन अवस्था प्रस्थापित होते.

५. स्फीतीवर नियंत्रण घातल्याशिवाय ती आटोक्यात येत नाही

संस्फीती ही धोरणात्मक उपाय म्हणून स्विकारण्यात येते.

६. स्फीतीचे समाजावर प्रतिकूल परिणाम घडून येतात.

संस्फीतीमुळे आर्थिक विकासाला चाजना मिळते.

७. मुद्रास्फीती अर्थव्यवस्थेच्या दृष्टीने हानीकारक आहे.

संस्फीती अर्थव्यवस्थेला उपकारक असते.

कुंठीतावस्थेतील स्फीती किंवा अवरोध स्फीती (Staflation)-

१९६० च्या पूर्वी क्रयशक्तीच्या व चलन पुरवठ्याच्या कमतरतेमुळे अर्थव्यवस्थेत कुंठीतावस्था (Staflation) किंवा प्रदीर्घकालीन स्थैर्याची स्थिती (Secular Staflation) निर्माण होत असे. या अवस्थेत वस्तू व सेवा याविषयीची मागणी कमी होवून पुरवठा अधिक होत असे. उत्पादनात उपयोगात आणलेली श्रम, भांडवल इत्यादी उत्पादनाची साधने बेकार होवून मंदी

अस्तित्वात येत असे. या तीव्र व बेकारीच्या अस्तेत्वामुळे अर्थव्यवस्थेत प्रदीर्घकालीन स्थैर्य अस्तित्वात येत असे.

“या तीव्र मंदी व बेकारीच्या अवस्थेला कुंठीतावस्था किंवा प्रदीर्घकालीन स्थैर्य संबोधिले जाई.”

कुंठीतावस्थेतील स्फीती म्हणजे पूर्ण रोजगारीची अवस्था निर्माण होण्यापूर्वीच वस्तूंच्या किंमती व वेतन दर वाढू लागतात आणि अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन क्षमतेचा उपयोग होण्यापूर्वीच स्फीतीची स्थिती निर्माण होते.

मिश्र अर्थव्यवस्था असलेल्या देशामध्ये एका बाजूला कुंठीतावस्था (बेकारी) तर दुसऱ्या बाजूला स्फीतीची अवस्था (पूर्ण रोजगारीनंतरची किंमत वाढ) एकाच वेळी अस्तित्वात असलेल्या दिसून येतात. ह्या अवस्थेलाच कुंठीतावस्थेतील स्फीती असे म्हणतात.

कुंठीतावस्थेतील स्फीतीच्या अवस्थेत रोजगार कुंठीत होवून श्रम, भांडवलाची बेकारी निर्माण होते. याच बरोबर किंमतीची पातळी वाढत जाते. ही परिस्थिती इतकी गुंतागुंतीची असते की ही परिस्थिती मौद्रिक व राजकोषीय उपायांनी आटोक्यात आणता येत नाही. त्यामुळे मिश्र अवस्थेपुढे ही एकजटील समस्या असते.

अपेक्षित प्रश्न

दिर्घोत्तरी प्रश्न -

१. मुद्रास्फीती म्हणजे काय? मुद्रास्फीतीच्या विविध प्रकारांची चर्चा करा.
२. मुद्रास्फीती म्हणजे काय? मुद्रास्फीतीच्या विविध परिणामांची चर्चा करा.
३. मुद्रास्फीती म्हणजे काय? मुद्रास्फीतीची विविध कारणे स्पष्ट करा.
४. मुद्रास्फीती म्हणजे काय? मुद्रास्फीती निवारणार्थ उपायांची चर्चा करा.

ॡ. अडसुडुीतीकी वुडरखुडर देवून अडसुडुीतीकी कररणे सुडुषुट करर.

ॢ. अडसुडुीती डुहणके करड? अडसुडुीतीकुडर वररुवडर हुणररे डरररररर सुडुषुट करर.

लघुतुतररी डुरशुन -

१. सुडुीतीकी लकुशुणे कुणती?

२. अडसुडुीतीकी लकुशुणे कुणती?

३. कुडुडुत वरढीकुडर गतीनुसर डुडुररसुडुीतीके डुरकर सुडुषुट करर.

ॡ. डुरेररत घटकरनुसर सुडुीतीके डुरकर सुडुषुट करर.